

KUTADGU BİLİĞDE *kı*-YARDIMCI FİİLİNİN FİİL+FİİL ŞEKLİNDE KURULAN BİRLEŞİK FİİL YAPILARINDAKİ KULLANIMI ÜZERİNE

Mustafa YILDIZ*

ÖZET

Türk dilinin çeşitli devir ve dönemlerinde isim+fiil şeklinde kurulan birleşik fiil yapılarında çok işlek olarak kullanılan yardımcı fiillerden biri de *kı*-'tır.

Karahanlı Türkçesi dönemine ait Kutadgu Bilig'de de bu yardımcı fiille kurulmuş çok çeşitli birleşik fiil yapılarını görmek mümkündür. ağır *kı*- "mûteber kılmak", asığ *kı*- "fayda sağlamak, kâr etmek", cefa *kı*- "cefâ kılmak", ħali *kı*- "boşaltmak", isiz *kı*- "kötüye çıkarmak", edğü *kı*- "iyi etmek", tükel *kı*- "tamamlamak, yerine getirmek", ağak yiti *kı*- "ayağı çevik tutmak" vb.

Bu yazıda söz konusu yardımcı fiilin Kutadgu Bilig'de isim+fiil şeklinde kurulan birleşik fiil yapılarının dışında fiil+fiil şeklinde kurulan birleşik fiil yapılarında da kullanımı üzerinde durulmuş ve bu fiilin tasvirî yardımcı fiil özelliğine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, tasvir fiili, birleşik fiil, yardımcı fiil, esas fiil,

ABSTRACT

In different age and times of Turkish language, one of the most frequently used auxiliary verb used in compound verb structures constructed as the form of noun+verb is "*kı*-".

It is possible to see various types of compound verb structures constructed by this auxiliary verb in Kutadgu Bilig which belongs to Karahanlı Turkish age. ağır *kı*- "mûteber kılmak", asığ *kı*- "fayda sağlamak, kâr etmek", cefa *kı*- "cefâ kılmak", ħali *kı*- "boşaltmak", isiz *kı*- "kötüye çıkarmak", edğü *kı*- "iyi etmek", tükel *kı*- "tamamlamak, yerine getirmek", ağak yiti *kı*- "ayağı çevik tutmak" etc.

In this article, beside the compound verb structure constructed as noun+verb form in Kutadgu Bilig, the use in the structure of compound verb as fiil+fiil form has been dwelt on and the descriptive auxiliary verb characteristics of this verb have been attracted attention.

Keywords: Kutadgu Bilig, descriptive verb, compound verb, auxiliary verb, main verb

1. Giriş

Türk dilinde yeni kavramlara karşılık bulunurken kelime türetmenin yanında kelime birleştirme de çok işlek olarak kullanılan yollardan biridir. Türkçe bu aktif yolla şimdiye kadar pek çok yeni isim ve fiilleri kelime hazinesine katmıştır. İşte Türkçede birleşik fiil yapılarının oluşumunda çok işlek olarak kullanılan yardımcı fiillerden biri de *kı*- fiilidir.

Biz bu yazımızda, Eski Türkçe döneminden beri kullanılan ve bugün de yaşayan Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde, ilk tarafı bir isim veya isim unsurundan oluşan birleşik fiillerin kuruluşunda yer alan *kı*- yardımcı fiilinin Kutadgu Bilig'deki farklı bir kullanımı üzerinde duracağız. Fiilin bu farklı kullanımına geçmeden önce şimdiye kadar ne şekilde kullanıldığına kısaca bir göz atalım.

* Dr. Arş. Gör. , Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi

2. İlk tarafı isim ikinci tarafı yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil yapılarındaki kullanımı;

Clauson *kıl-* fiilinin *birisi için birşey yapmak* anlamına geldiğini ve bu anlamının dışında *et-* fiili gibi çok işlek bir şekilde birleşik fiil yapılarında da kullanıldığını belirtir ve şu örneklerle yer verir: *çığân bodunıñ bay kılum* “Ben fakir milleti zengin kıldım”, *yok kılmadım* “yok etmedim”, *negü iş kılayın* “ne iş yapayım”, *er iş kıldı* “adam iş yaptı” vb. (Clauson 1972: 616).

Necmettin Hacıeminoğlu, Türk dilindeki birleşik fiil yapılarını Eski Türkçe döneminden bugüne kadar bütün tarihî ve çağdaş dönemlerde temel olarak iki gruba ayırır ve *kıl-* fiilinin yardımcı fiil olarak isimlerle kullanıldığına dikkat çeker (Hacıeminoğlu 1991: 256)

Bu fiil Kutadgu Bilig’de de yardımcı fiil olarak oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* adlı eserinde Kutadgu Bilig’de isim+fiil şeklinde kurulan birleşik fiillerde yardımcı fiil olarak en çok *bol-*, *kıl-*, *tut-* ve *ur-* fiillerinin kullanıldığını belirtir. Ercilasun bu fiillerle kurulan birleşik fiilleri, yapılarındaki isim unsuruna göre de kendi içinde (isim, sıfat, zarf, çekimli isim, yabancı kelime, birden fazla kelime vb.) alt bölümlere ayırmıştır (Ercilasun 1984: 52). Şimdi Ercilasun’un *kıl-* yardımcı fiilinin kullanımı ile ilgili olarak Kutadgu Bilig’den vermiş olduğu örnekleri görelim: *ağır kıl-* “mûteber kılmak” : *sözi birle jalnıgıñ ağır kıldı* öz (37-210), *asığ kıl-* “fayda sağlamak, kâr etmek” : *satıñ bilmese er kılmaz asığ* (292-2801); *cefa kıl-* “cefâ kılmak” : *cefağa cefa kıl özünğni tutun* (629-6359), *hali kıl-* “boşaltmak” : *evin kıldı hali irikti özün* (93-765); *isiz kıl-* “kötüye çıkarmak” : *isiz bolma atıñ isiz kılmağıl* (521-5227), *edgü kıl-* “iyi etmek” : *sen edgü kıl aç könilik yolu* (245-2307); *tükel kıl-* “tamamlamak, yerine getirmek” : *tükel kılğıka küç sen ök bir içim* (52-380); *ađaq yiti kıl-* “ayağı çevik tutmak” : *uzatsa basıtıñ yiti kıl ađaq* (251-2369), *körmedük teg kıl-* “görmemiş gibi yapmak” : *ara körmedük teg kılur yir çođu* (54-402) vb. (Ercilasun 1984: 56-60).

İsim+yardımcı fiil şeklinde kurulan birleşik fiil yapılarının oluşumunda oldukça işlek bir kullanım alanı bulunan fiilin Kutadgu Bilig’de bu genel kullanımının dışına çıkmış olduğu ve fiil+fiil şeklinde kurulan birleşik fiiller teşkil ettiği görülmüştür (Arat 1979: 101, 209). Şimdi söz konusu fiilin bu kullanımı üzerinde duralım.

3. *kıl-* yardımcı fiilinin fiil+fiil şeklinde kurulan birleşik fiil yapılarındaki kullanımı;

Ercilasun, Kutadgu Bilig’de her iki tarafı da fiilden oluşan birleşik fiil yapılarının bir tarafı isim bir tarafı fiil olan birleşik fiillere göre daha az olduğunu belirtir. Bunun sebebini ise, tek ünlüden ibaret zarf-fiil eklerini almış esas fiillerle, yardımcı fiillerin müstakil anlamlarını muhafaza etmelerine bağlamaktadır. Yani tek ünlüden ibaret zarf-fiil eklerini almış bulunan fiillerin cümlede genellikle zarf görevinde olduklarına işaret etmektedir (Ercilasun 1984: 83).

Kutadgu Biligde *kal-* Yardımcı Fiilinin Fiil + Fiil Şeklinde Kurulan Birleşik Fiil Yapılarındaki Kullanımı
Üzerine

Ercilasun'un bu görüşlerini dikkate alarak *kal-* fiilinin kullanıldığı birleşik fiil yapılarını hem kullanım hem de anlam bakımından incelemek istiyoruz. Söz konusu fiil Kutadgu Bilig'de altı beyitte *iv-* fiiline *-A* zarf-fiil eki ile birlikte, iki beyitte de *bol-* fiiline *-(I)p* zarf-fiil eki ile birlikte bağlanmıştır. Önce *-A*, sonra ise *-(I)p* zarf-fiil eki ile kurulan birleşik fiil yapıları üzerinde duralım:

3. 1. *-A* zarf-fiil eki ile birlikte kullanımı

556 *qayı işke ivse uzar kaç kalur*

ive kılmış işler ökünçlüg bolur

“Hangi işte acele edilirse, o iş uzar ve gecikir; acele yapılan (ivilen) işler pişmanlık ile neticelenir.”

587 *ive kirme işke şabır kal serin*

ive kılmış işler ökünçü yarın

“İşe acele ile girme, sabır ve teenni ile hareket et; acele yapılmış (ivilmiş) olan işler yarın pişmanlık getirir.”

631 *negü tir eşitgil biliglig tilin*

ive kılmış işler ökünçü yılın

“Dinle, bak, bilgili insan ne der; acele ile yapılmış (ivilmiş) bir işin pişmanlığı yıllarca sürer.”

632 *ive kılmış işler neçe yig bolur*

ive bışmış aşnu yise ig bolur

“Acele ile yapılan (ivilen) işler daima çığ kalır; acele ile pişirilmiş aşı yiyen insan hasta olur”

1998 *ive kılmış işler neçe yig bolur*

ive yise aş suv neçe ig bolur

“Acele yapılan (ivilen) işler acı olur; acele yemek içmek yüzünden hastalık gelir.”

3631 *bu bulmış keününg bari kalma yava*

ölümke itingil tapuğ kal ive

“Bari elde bulunan bugünü başına geçirme; ölüme hazırlan, ibadete koş.”

kal- yardımcı fiili, Kutadgu Bilig'den alınan yukarıdaki altı beyitte *iv-* esas fiiline *-A* zarf-fiil eki ile bağlanmış ve birleşik fiil oluşturmuştur. Son beyitin dışındakilerde birleşik fiilin yapısı *ive kılmış* şeklindedir. Söz konusu yapıda yardımcı fiili yani *kal-* fiilini “*-A*” zarf-fiil eki ile birlikte metinden çıkarıp, geri kalan partisip ekiyle esas fiil kökünü (*iv-*) birleştirdiğimizde metinde herhangi bir anlam daralması meydana gelmemektedir. Bu da bize bu yapıdaki *kal-* fiilinin sadece bir çekim unsuru olarak kullanıldığını gösterir. Asıl anlamın esas fiilin anlamı olduğu ortaya çıkar.

Son beyitte ise Arat'ın çevirisinden hareket ettiğimizde yine fiil+fiil şeklinde kurulmuş bir birleşik fiilin olduğu ortadadır. Şayet buradaki birleşik fiili **tapuğ kııl** şeklinde düşünecek olursak **ive** bu birleşik fiilin zarfı durumunda olur.

Kutadgu Bilig'de yer alan bu örneklerden hareketle **kııl-** yardımcı fiilinin –A zarf-fiil eki ile oluşturduğu birleşik fiil yapılarını kısaca şu şekilde formülleştirebiliriz:

Esas fiil + -A kııl-

iv-e kııl-mış > *ive kıılmış* “ivilmiş, ivilen”

iv-e kııl > *ive kııl* “iv, koş”

3. 2. -(I)p zarf-fiil eki ile birlikte kullanımı

1451 *törü kııl katıqlan bolup kıılma küç*

tapuğ kııl bayatka anıng kapğı kuç

“Adaletle iş gör, buna gayret et; hiçbir zaman zulüm etme (zalim olma). Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür.”

2161 *buğunka asığ kııl bolup kıılma yas*

kıılınç eğü tutıl isiz yası bas

“Halka faydalı ol, ona zarar verme (zararlı olma). İyi hareket et, kötülerin zararlarını ortadan kaldır.”

kııl- yardımcı fiili yukarıdaki iki beyitte ise –(I)p zarf-fiil eki ile birleşik fiil oluşturmuştur. Bu iki örnekte de zarf-fiil ekini almış olan fiil, **kııl-** yardımcı fiilinin zarfı durumunda değildir. Tam tersine **kııl-** yardımcı fiili zarf-fiil ekini almış bulunan *bol-* esas fiilindeki iş, oluş ve hareketi tasvir etmekte ve bir çekim unsuru olarak kullanılmaktadır. Her iki beyitte de “-(I)p kııl-” yapısı çıkarılıp atılsa anlam bakımından herhangi bir daralma ortaya çıkmamaktadır. Dolayısıyla bu iki örnekte de **kııl-** yardımcı fiili, fiil+fiil şeklinde kurulan birleşik fiil teşkil etmiştir. Söz konusu fiilin bu kullanımını kısaca şu şekilde formülleştirmek mümkündür:

Esas fiil + -(I)p kııl-

yas bol-up kııl-ma > *yas bolup kıılma* “zarar verme, zararlı olma”

küç bol-up kııl-ma > *küç bolup kıılma* “zulüm etme, zalim olma”

4. Sonuç

kııl- fiili ile Türk dilinin ilk dönemlerinden beri isim+fiil şeklinde kurulan çok çeşitli birleşik fiil yapıları teşkil edilmiştir. Her türlü isim veya isim unsuru ile birleşik fiil meydana getirebilen ve çok işlek bir şekilde kullanılan yardımcı fiillerden biridir. Bu fiille geçişli ve geçişsiz birleşik fiiller oluşturulmuştur. Meselâ, *bağ kııl-* “tabi kıılmak”, *em kııl-* “tedbir almak”, *yamanlık kııl-* “kötülük etmek”, *afiv kııl-* “bağışlamak, affetmek”, *yad kııl-* “hatırlamak”, *bozıqluk kııl-* “bozmak, harab etmek” vb. (Hacıeminoğlu 1991: 256-265).

**Kutadgu Biligde *ki/-* Yardımcı Fiilin Fiil + Fiil Şeklinde Kurulan Birleşik Fiil Yapılarındaki Kullanımı
Üzerine**

Bu yazıda söz konusu fiilin genel kullanımının dışına çıktığını ortaya koymaya çalıştık. Kutadgu Bilig’de yer alan sekiz beyitten hareketle bu fiilin hem *-A* hem de *-(I)p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve kılışı tasvir eden bir yardımcı fiil olduğunu belirledik.

Sonuç olarak bu fiilin sadece isim+fiil şeklinde kurulan birleşik fiil yapılarında değil aynı zamanda fiil+fiil şeklinde kurulan tasvir fiili yapılarında da kullanıldığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşid Rahmetî (1991), Kutadgu Bilig I. Metin, Ankara.
_____ (1994), Kutadgu Bilig II. Çeviri, Ankara.
_____ (1979), Kutadgu Bilig III. İndeks (hızl. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul.
CLAUSON, Sir Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish, Londra.
ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Ankara.
HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1991), Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller, İstanbul.